

Kien

Nieuwsbrief Kennis en Innovatie | Nummer 11 | September 2011

Thema Multifunctionele Landbouw

Motor voor het platteland en zegen voor de samenleving

In april 2012, na bijna vier jaar, stopt de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Dan zijn de sector en de markt zelf aan zet. Wat heeft de taskforce betekend? En hoe nu verder? Een vraaggesprek met Roel Cazemier, voorzitter van de Stuurgroep Taskforce Multifunctionele Landbouw, en John Verhoijzen, portefeuillehouder Multifunctionele Landbouw bij LTO Nederland.

Inhoud

Thema **Multifunctionele Landbouw**

Groen onderwijs anticipeert op marktontwikkelingen	4
Niet alleen bank maar ook burger financiert multifunctionele landbouw	6
Van boer naar buurtsuper: een kwestie van doen	8
Ontmoeten, ontzorgen en ontluiken op de boerderij	9
Koeien en kinderen onder één dak	10

Hoe heeft de sector multifunctionele landbouw zich de afgelopen vier jaar ontwikkeld?

Cazemier: 'De taskforce is opgezet met als doel kansrijke projecten te stimuleren en hindernissen weg te nemen. Denk aan achterstanden in kennis en netwerken, juridische belemmeringen en marktmacht van grotere ketens. Kwantitatief gezien zijn de omzetten, het aantal bedrijven en de werkgelegenheid in de multifunctionele landbouw de afgelopen jaren toegenomen. Kwalitatief gezien is de relatie tussen de agrarische sector en de samenleving versterkt. Dat blijkt uit de toenemende belangstelling voor biologische en streekproducten en diensten als zorglandbouw en agrarische kinderopvang.'

Verhoijzen: 'Samen met LTO Nederland heeft de taskforce belemmeringen in beeld gebracht. De taskforce speelt daarop in met de coördinatie van projecten, financiering, bijeenkomsten, workshops en professionalisering van ondernemerschap. Ideaal voor LTO Nederland is dat de taskforce als draaischijf fungeert

Vervolg op pagina 2

tussen EL&I en de praktijk. En zo in staat is om de sector een flinke impuls te geven. Wat mij goed bijstaat is het project Kwaliteit Kampeerboerderijen Zuid-Limburg. Dankzij dit project kunnen ondernemers van kampeerboerderijen beter anticiperen op de vraag van de toerist.'

Wat typeert de werkwijze?

Cazemier: 'De stuurgroep bestaat uit elf personen met elk een andere achtergrond: landbouworganisaties, banken, verzekeraars, de recreatie, de ICT-branche, agrarisch ondernemers, de VNG, het Interprovinciaal Overleg en het ministerie. In verschillende sectoren – zorglandbouw, recreatie en toerisme, streekproducten, educatie, kinderopvang en agrarisch natuur- en landschapsbeheer – werken we aan scholing en ontwikkeling van ondernemers en de versterking van hun netwerk en marktpositie. Op al die kruispunten werken we met pilots geïnitieerd door ondernemers. We zijn altijd ondersteunend aan de kracht en de energie die de sector zelf toont en geven niet meer dan een impuls. Initiatiefnemers moeten het op eigen kracht kunnen rooien. Wij waken ervoor ze afhankelijk te maken van ons. De taskforce is tijdelijk, zij moeten door. Vaak is ondersteuning met geld niet het belangrijkste, maar juist het kritisch meedenken en het leggen van nieuwe verbindingen buiten de eigen netwerken. De ervaringen met pilots zijn waardevol voor de ondernemers of organisaties en worden breed uitgedragen naar de sector. Ook op de versterking van ondernemerschap en het bouwen van netwerken ligt een scherpe focus. De multifunctionele landbouwsector kenmerkte zich door een individualistische aanpak waarbij vaak tegen allerlei belemmeringen werd aangelopen. We zijn dan ook trots op de verdere bundeling en samenwerking in de sector, zoals het ontstaan van de brancheorganisatie Federatie Landbouw en Zorg.'

Kunt u een voorbeeld geven van een pilot?

Cazemier: 'Gemeenten bestemmen het buitengebied vaak alleen voor reguliere

productielandbouw en natuur. Tamelijk conservatief. Samen met de VNG hebben we gepoogd daar verandering in te brengen en gemeenten geleerd dat ze een agrarische bestemming ook voor multifunctionele doeleinden kunnen gebruiken. In de jaren vijftig combineerden we zorg- en landbouwactiviteiten ook op dezelfde locatie, dus waarom nu niet? We willen terug naar toen, maar dan in een modern jasje en met een bedrijfseconomische basis voor de ondernemer. De zorgboerderijen hebben ten tijde van ons bestaan een sterke ontwikkeling doorgemaakt. Zorgwekkend vind ik dan ook de discussie rondom de persoonsgebonden budgetten (pgb's). Vergeet niet dat het maatschappelijke rendement van elke bestede euro in deze sector ontzettend groot is. Gelukkig kunnen steeds meer ondernemers zich aanpassen aan de realiteit die ontstaat. En zoeken ze naar andere wegen van financiering: directe contracten met verzekeraars of via gemeenten.'

Wat is de rol van EL&I binnen de taskforce?

Cazemier: 'Naast het feit dat de minister de taskforce in het leven heeft geroepen, zit ook een waarnemer van het ministerie in de stuurgroep: de directeur van de directie Agroketens en Visserij. Dat werkt uitstekend. Enerzijds is er een gepaste afstand, anderzijds krijgen wij door de betrokkenheid directe toegang tot beleid of kunnen we via de kennisagenda onderzoeken uitzetten.'

Hoe gaat de sector verder als de taskforce zijn werkzaamheden neerlegt?

Cazemier: 'De sector is prima in staat om het stokje over te nemen, ondernemers hebben geloof in eigen kunnen. Intensivering van de verbinding tussen landbouw en samenleving zal een logisch gevolg zijn. En mede door onze impulsen wordt er door veel ondernemers zelf gewerkt aan innovatieve concepten. Zo kan de landbouwsector van betekenis zijn voor jongeren die speciaal onderwijs nodig hebben en voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Een agrarisch ondernemer in Deventer heeft

Multifunctionele landbouw is de toekomst

'De multifunctionele landbouw is een voorbeeld van de economie van de 21e eeuw.' Dat stelde Herman Wijffels, hoogleraar duurzaamheid aan de Universiteit Utrecht, tijdens de Studiedag Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw op 15 juni in Beesd. 'Het industriële model van de afgelopen twee eeuwen heeft zijn beste tijd gehad. Het is tijd voor een samenleving waarin de verbinding centraal staat.' WUR organiseerde de studiedag ter afsluiting van het tweejarige onderzoek naar de dynamiek en robuustheid van de multifunctionele landbouw.

laatst een Wsw-erkenning (Wet sociale werkvoorziening) gekregen. Een voorloper.' Verhoijen: 'De taskforce heeft de sector een behoorlijke impuls gegeven. Vanuit LTO Nederland zetten we die richting met ondernemers en hun organisaties voort. Belangrijk is dat het ministerie niet haar handen ervan aftrekt.'

Welke blijvende rol van de overheid verwacht u?

Cazemier: 'Een gewenste rol die niet anders is ten opzichte van andere sectoren: randvoorwaarden scheppen, ontwikkelingen volgen en kritisch meekijken.' Verhoijen: 'We zien graag een aanspreekpunt bij het ministerie, dat kennis kan ontsluiten en partijen met elkaar in contact kan brengen. Verder blijven onderzoeken naar de meerwaarde van nieuwe concepten essentieel. De sector ontwikkelt zich zo snel dat nieuwe concepten getest moeten worden. Budget om innovatieprojecten te financieren blijft ook nodig.'

www.multifunctionelelandbouw.nl

De Smaak van Nederland

Syntens zet MKB-ondernemers aan tot marktgerichte innovaties. Door ondernemers te klankborden, te helpen met keuzes maken, in contact te brengen met partners en door nieuwe ideeën aan te dragen. Voor het Agro, Food en Tuinbouwprogramma en de Taskforce Multifunctionele Landbouw zet Syntens deze werkwijze gericht in. Bij bijvoorbeeld de Smaak van Nederland, een activiteit om producenten van streekproducten en de wensen van de markt dicht bij elkaar te brengen en te verduurzamen. Dit jaar vindt de wedstrijd voor de vierde keer plaats. Projectleider Erik Koldewey vertelt.

Stemmen op streekproducten

'In een soort Idols-competitie presenteren ondernemers in drie minuten hun streekproduct aan de jury. In de eerste ronde geeft de smaak de doorslag, maar door die korte presentatie moet de ondernemer nadenken over hoe hij zijn product verkoopt. Gaat hij door, dan volgt de masterclass met de focus op kansrijkheid in de markt. Daar krijgt hij advies van deskundigen op het gebied van koken, marketing, verpakken en bedrijfskunde en wordt hij in contact gebracht met ketenpartners. Zo kan de ondernemer zijn product of businessconcept aanscherpen en beter bij de consument onder de aandacht brengen. Daarnaast is er een proeverij voor consumenten. Vakjury en consument bepalen zo samen welke zes tot negen streekproducten doorgaan naar de finale, waar de jury de winnaar met de titel Lekkerste van Nederland bekroont. Dit is een leuke en laagdrempelige manier om producten onder de aandacht van consumenten en media te brengen en ondernemers uit te dagen hun product te verbeteren en over de positionering ervan na te denken. Ook al stranden ondernemers vroeg in de race, dankzij de adviezen van collega-deelnemers, deskundigen en consumenten hebben ze er veel aan. Deze wedstrijd krijgt elk jaar meer publiciteit, een leuke bijkomstigheid. Vorig jaar was dat zo veel dat wij een boekwerkje hebben gemaakt van de vele artikelen, tweets, columns en blogs. Zo zien steeds meer Nederlanders welke bijzondere producten in ons land gemaakt worden.'

www.syntens.nl/desmaakvannl

Column

De positieve effecten zijn er, nu het gestaafde bewijs nog

De zorglandbouw voorziet in een behoefte. Of eigenlijk: in meerdere behoeften. Deze jonge sector draagt bij aan de economische ontwikkeling van het Nederlandse platteland. Zorgt ervoor dat er meer zorginstellingen komen in minder dichtbevolkte gebieden. En behaalt resultaten die binnen de reguliere zorg niet (altijd) behaald worden. Verschillende doelgroepen, waaronder jongeren met gedragsproblemen, verslaafden en gehandicapten, hebben baat bij deze vorm van zorg. Door de bewezen positieve effecten van de natuur op de gezondheid en het welbevinden van cliënten, bijvoorbeeld. Of doordat cliënten op een zorgboerderij verantwoordelijk zijn voor een deel van de werkzaamheden en zo hun gevoel van eigenwaarde terugkrijgen.

Naar die resultaten is al wat onderzoek gedaan, zoals blijkt uit het rapport *Effecten van zorglandbouw* (juni 2011) van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Echter, dit onderzoek is of kleinschalig uitgevoerd, of beperkt gekwantificeerd. Wat is nu de feitelijke bijdrage aan het genezingsproces, de gezondheid of het welbevinden van cliënten? Hoeveel besparingen levert de zorglandbouw de zorgverzekeraars op? Dergelijke concrete vragen blijven vooralsnog onbeantwoord. Terwijl de sector juist aan deze antwoorden behoefte heeft.

EL&I en VWS werken momenteel – in afstemming met de taskforce en de Federatie Landbouw en Zorg, de brancheorganisatie die de sector organiseert, professionaliseert en faciliteert – samen met ZonMw aan de vorming van een grondig onderzoeksprogramma. We hopen zo meer en beter zicht te krijgen op wat nu de echte gezondheidsmeerwaarde van deze nieuwe vorm van zorg is. Waarom? Omdat zorgverzekeraars dit willen weten voordat ze met zorgboerderijen afspraken maken. Omdat we via het persoonsgebonden budget (pgb) gemeenschapsgeld in de zorglandbouw investeren. En omdat het pgb onder druk staat. Het kabinet is namelijk van plan om 90 procent van de pgb-gerechtigden geen pgb meer te geven. Dit zorgt voor veel onzekerheid, omdat er mogelijk op vrij korte termijn van alles wegvalt. Gedegen onderzoek, bestaande uit bewezen effecten en gekwantificeerde resultaten die zijn gebaseerd op een omvangrijke onderzoeksgroep, kan een belangrijke bijdrage leveren aan de discussie om publieke middelen te blijven inzetten voor de zorglandbouw.

Bas Leerink

Lid raad van bestuur Menzis, stuurgroep lid Taskforce Multifunctionele Landbouw

Groen onderwijs anticipeert op marktontwikkelingen

THEMA Het platteland als ideale leef- en werkomgeving. Een plek waar je al het maakbare in het leven kunt loslaten. Waar je naar hartenlust geniet van de ruimte en het ritme van de natuur. Multifunctionele landbouw is het antwoord op deze behoefte. De Groene Kennis Coöperatie (GKC) verankert deze vorm van landbouw stevig in het bestaande beroepsonderwijs. Met opleidings-trajecten voor recreatie, zorg, educatie, agrarische kinderopvang en natuur.

Multifunctionele landbouw als gat in de markt is niet nieuw. Ruim tien jaar geleden ontdekte een handvol pioniers allerlei nieuwe product-marktcombinaties die vanuit cultuur, locatie en veelzijdigheid van het agrarisch bedrijf meerwaarde konden bieden aan de maatschappij. Toen al ontstonden er concepten, zoals de boerenlandwinkel en zorgboerderijen. Hoewel de traditionele land- en tuinbouwopleidingen nog steeds het meest geliefd zijn, groeit de maatschappelijke betekenis van multifunctionele landbouw. Ook ontdekken steeds meer traditionele landbouwbedrijven dat zij hun veehouderij-, akkerbouw- of tuinbouwbedrijf kunnen uitbreiden met zorglandbouw, recreatie, agrarische kinderopvang, boerderijeducatie, agrarisch natuur- en landschapsbeheer en de productie en verkoop van streekproducten.

GKC-programmateam

‘Om goed te kunnen anticiperen op de huidige markt vraag moeten we opleidingen aanbieden met relevante kennis en vaardigheden voor multifunctioneel ondernemerschap’, vindt Ron Methorst, programmaleider CAH in Dronten. ‘Daarom startten we in 2009 het GKC-programma Multifunctionele Landbouw. Vanuit een klein projectteam

waaraan diverse (opleidings)instituten zijn verbonden, zoals AOC-Friesland, Groene Welle, Helicon, Taskforce Multifunctionele Landbouw en WUR-PPO, werken we aan verbreding en verdieping van het huidige scholing- en trainingsaanbod.’ Partner Marjo Baeten, programmaleider Hogeschool HAS Den Bosch, vult aan: ‘Samen realiseren we lesmateriaal, verzorgen we hoorcolleges en vindt er intensieve kennisuitwisseling tussen docenten plaats. Sinds 2010 bestaat er zelfs een netwerk van docenten binnen het groene onderwijs en doen we zaken met ruim honderd docenten in het mbo en hbo.’

Inventarisatie

Toen de vraag naar opleidingsmogelijkheden voor multifunctionele landbouw werd neergelegd bij de GKC, ging het projectteam direct aan de slag in verschillende deelgebieden. ‘We begonnen met een inventarisatie’, vertelt Baeten. ‘En onderzochten in hoeverre multifunctionele landbouw leeft bij hbo- en mbo-instellingen, en op welke manier zij dit thema verweven in hun opleidingsaanbod. Zijn er nieuwe opleidingsvarianten nodig of alleen aanvullende modules? Bij de meeste groene scholen past multifunctionele landbouw goed in het bestaande cursusaanbod. Neem

Hogeschool HAS Den Bosch. Voor een opleiding als platteland vernieuwing is het heel logisch dat studenten meer leren over ondernemen op het platteland. Maar ook bij opleidingen als food & design, dier- en veehouderij of agribusiness zou het prominent in het curriculum moeten zitten. En dat is nog niet altijd het geval.'

Nieuwe opleidingen

'In de nieuwe modules willen we aanvullende competenties, zoals gastheerschap, communicatie en verkoopvaardigheden, verankeren in ons onderwijssysteem. Met andere woorden: groen en niet-groen onderwijs koppelen', benadrukt Ron Methorst. 'Op mbo-niveau ontwikkelden we in samenwerking met zeven agrarische opleidingscentra (AOC's) een nieuwe opleiding, gericht op het werken in de zorglandbouw. Al in het eerste lesjaar volgen ruim tweehonderd studenten deze opleiding. Op dit moment verkennen we de kansen voor een nieuwe opleiding: groene onderwijs-assistent. Daarnaast zien we dat de opleidingen rond de interactie tussen stad en platteland groeien, zoals stad en streekontwikkeling bij HAS Den Bosch en natuur, economie en leefomgeving bij CAH Almere. Diezelfde ontwikkeling zien we bij het mbo-onderwijs.'

Koppeling tussen beleid en praktijk

'Binnen de opleidingen staat de koppeling tussen beleid en praktijk centraal', vervult Methorst. 'Zeker bij leer-werktrajecten voor groepen jongeren die moeite hebben met vaste lesroosters in het reguliere onderwijs. Ook zij moeten

De Groene Kennis Coöperatie (GKC) is het samenwerkingsverband van de groene onderwijsinstellingen voor wetenschappelijk en beroepsonderwijs, het onderzoeksinstituut DLO en de Vereniging Buitengewoon Groen. De GKC omvat ongeveer 120 schoollocaties en 75.000 leerlingen. Meer informatie: www.gkc.nl. Of volg GKC op Twitter: @multilandbouw.

de kans krijgen een mbo-diploma te halen. Hoewel in de praktijk blijkt dat bijvoorbeeld Wajongers hun fundamenteen terugvinden op zorgboerderijen, is het voor hen lastig om aan de nodige startkwalificatie te voldoen. Samenwerking tussen zorgboeren en onderwijs botst nu nog met bestaande schoolstructuren. Hier zijn innovatieve oplossingen nodig.'

Startende ondernemers

Het aantal onderwijsinstellingen dat hun opleidingsaanbod wil uitbereiden of verdiepen met aan multifunctionele landbouw gerelateerde vakken, groeit. Baeten: 'Voor studenten die in die richting verder willen zouden we graag een extra verdiepingsslag willen maken. Bijvoorbeeld door toegepast onderzoek beschikbaar te maken voor onze hbo-studenten of interessante stages en afstudeeropdrachten te bieden.' Methorst vult aan: 'Daarnaast willen we in beeld blijven voor startende ondernemers. Voor hen ontwikkelen we diverse bijscholingscursussen, zoals professionalisering ondernemerschap op zorgboerderijen. Deze cursus is specifiek gericht op ondernemers die willen groeien in hun vakgebied. Ook cursussen kinderopvang, hygiëncode, klantvriendelijkheid en zorglandbouw schieten als paddenstoelen uit de grond.' Momenteel werkt het GKC tevens aan samenwerkingen met het niet-groene onderwijs, om studenten in de zorg en hospitality bijvoorbeeld te interesseren voor het boerenbedrijf of platteland als werkomgeving.

Nieuwe samenwerkingspartners

In april 2012 eindigt de Taskforce Multifunctionele Landbouw. 'Ons projectteam gaat nog een jaar langer door. We werken toe naar een ondernemersacademie waarin het totaalaanbod van opleidingen, trainingen en cursussen voor competentieontwikkeling overzichtelijk wordt. Daarna verwachten we dat onderwijsinstellingen de kennis van multifunctionele landbouw zelf kunnen ontsluiten en praktijkgericht maken voor studenten.' Voor zowel Methorst als Baeten wordt dat een spannende tijd. Methorst: 'EL&I is opdrachtgever en subsidieverstrekker van de taskforce. Als dit orgaan wordt opgeheven, valt een belangrijk stuk dynamiek en slagvaardigheid weg. Door nu al op zoek te gaan naar andere samenwerkingspartners, zoals LTO's, proberen we te voorkomen dat we in een vacuüm terecht komen. Het onderwijs kan de kar niet alleen trekken.'

Niet alleen **bank** maar ook **burger** financiert multifunctionele landbouw

THEMA Veel ondernemers in de multifunctionele landbouw spelen in op maatschappelijke thema's of onvolwassen markten. Hierdoor maakt een deel van hen gebruik van alternatieve financieringsvormen bij de opstart of uitbreiding van hun bedrijf. Deze vormen zijn niet uniek, maar komen binnen de multifunctionele landbouw wel vaker voor dan binnen andere sectoren. Een vraaggesprek met Maria van Boxtel, partner van samenwerkingsverband Land & Co en auteur van de brochure *Alternatieve vormen van financiering*.

Waarom is binnen de multifunctionele landbouw vaker sprake van alternatieve financiering?

'Belangrijkste reden is de terughoudendheid van banken. Enerzijds compliceert het multisectorale karakter van de sector de berekeningen die een bank maakt bij kredietverstrekking. Ongeveer 10 procent van de Nederlandse agrariërs onderneemt multifunctioneel. Dit doen ze allemaal anders: melkkoepen met kinderopvang, groenteteelt met een camping, pluimvee met ouderenzorg. Al die activiteiten zijn met elkaar verbonden én versterken elkaar. Veel accountmanagers en kredietbeoordelaars van MFL-ondernemers zijn agrarisch van expertise. Hierdoor kunnen ze conservatief zijn in het verstrekken van leningen; ze beschikken niet over de kennis om beoogde rendementen en risico's voor deze nieuwe activiteiten in te schatten. Er zijn nog weinig cijfers bekend waar zij zich op

kunnen baseren. Anderzijds is het voor banken moeilijk in te schatten wat de ondernemerskwaliteiten zijn, van zowel de agrariër die een bed and breakfast begint als van de vele zij-instromers in de sector. Dat is voor een bank een lastig te bepalen, maar wel heel belangrijke indicator. Daarnaast kiezen ondernemers soms bewust voor alternatieve financiering door burgers om zo een band met de omgeving en hun klanten op te bouwen.'

Wat zijn de voordelen van alternatieve financiering?

'Ondernemers hebben hiermee een onderpand voor een banklening. 100 procent alternatieve financiering komt nagenoeg niet voor, alleen bij heel kleinschalige bedrijven wel eens. Daarbij zorgen de verschillende bedrijfstakken binnen één onderneming voor meer stabiliteit en risicospreiding. Als de oogst een jaar mislukt is

'Steeds meer banken zullen zich op de multifunctionele landbouw richten'

De Triodos Bank financiert al jaren multifunctionele landbouwbedrijven. 'Dat heeft alles te maken met onze visie op integrale duurzaamheid', vertelt Peter Blom, directievoorzitter Triodos Bank en vicevoorzitter van de stuurgroep Taskforce Multifunctionele Landbouw. 'Duurzaamheid bestaat uit verschillende thema's. De wisselwerking tussen die thema's is vergelijkbaar met de wisselwerking tussen de verschillende bedrijfstakken binnen de multifunctionele landbouw. Daarom is deze innovatieve sector voor ons een heel logische.'

Blom begrijpt dat de nieuwe, multisectorale sector sommige banken afschrikt. 'Je moet als bank niet alleen weten hoe een landbouwbedrijf, maar ook hoe een zorginstelling of recreatieve organisatie werkt. En wat de wisselwerking daartussen is. Multisectoraal betekent niet alleen dat je kennis hebt van meerdere sectoren, maar ook van hoe ze op elkaar inwerken.

Kennisopbouw hiervan kost tijd. Toch biedt de multifunctionele landbouw ook voordelen. Deze bedrijven dragen niet alleen bij aan de verduurzaming van de sector, ze zijn vaak ook stabielier dan traditionele landbouwbedrijven. Als een boerderij ook een zorgfunctie heeft, is een boer verzekerd van een tweede inkomstenbron. Voorwaarde is wel een professionele aanpak.' Triodos heeft inmiddels al een aantal succesvolle multifunctionele landbouwbedrijven gefinancierd. En voorziet dat meer banken de sector in de toekomst zullen omarmen. 'Naarmate de sector groeit en de successen toenemen, zullen steeds meer banken zich op de multifunctionele landbouw richten. Dat ziet Triodos als een positieve ontwikkeling. Deze combinatie van voedsel en andere waarden zal juist in het dichtbevolkte Nederland tot bloei komen.'

dat een minder groot probleem, omdat de kinderopvang zorgt voor een vast inkomen. Dat kan multifunctionele landbouwbedrijven aantrekkelijker maken voor banken.'

Welke rol speelt EL&I bij deze financieringsalternatieven?

'Dankzij subsidieregelingen als Integraal Duurzame Stallen hebben veel boeren een multifunctionele of verduurzamingsslag kunnen maken. EL&I moet vooral doorgaan met dergelijke subsidies. Tegelijkertijd bemoeilijkt de overheid alternatieve financiering. Tot voor kort kon je als burger je geld inleggen bij een groenfonds van bijvoorbeeld de Triodos Bank. Triodos leende dit geld tegen een lagere rente uit aan boeren voor duurzame of multifunctionele toepassing, en de burger kreeg 1,2 procent belastingkorting. Hoewel juist groen beleggen burgerfinanciers en vermogende investeerders naar de multifunctionele landbouw lokt – in Frankrijk is dit heel grootschalig en succesvol – heeft de regering deze beleggingsvorm afgeschaft. Dit is een beslissing van Financiën, maar EL&I zou hier wel kunnen lobbyen.'

Hoe ziet u de multifunctionele landbouw zich verder ontwikkelen?

'De sector is de laatste jaren enorm gegroeid en geprofessionaliseerd. Dat zal verder doorzetten, ook dankzij de inspanningen van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. De taskforce ontsluit op alle mogelijke manieren de kennis en ervaring opgedaan door de

pioniers, door de volgers te informeren over zaken als financieringsmogelijkheden en klantenbinding via brochures, rapporten en workshops. Interessant is het door de taskforce gefinancierde onderzoeksrapport *Beleggen in grond voor Multifunctionele Plattelands-ondernemingen en de Fiscus*. Het Franse burgerfonds Terre de Liens heeft ruim 25 miljoen euro opgehaald aan leningen en beleggingen van burgers om grond vrij te kopen voor biologische en streekgebonden landbouw. In dit onderzoek is gekeken of iets vergelijkbaars ook in Nederland mogelijk is.'

En de alternatieve financiering binnen de sector?

'Ik denk dat deze alternatieven zich zullen uitbreiden. Dat meer boeren geld van burgers als investeerders willen binnenhalen, waarbij de bank betrokken is als dienstverlener. Niet de bank is dan leidend, maar boeren en burgers bepalen de koers. Zulke groene fondsen groeien in het buitenland. Aangezien steeds meer consumenten willen weten waar hun voedsel vandaan komt, denk ik dat daar ook in Nederland potentieel voor is.'

Kijk voor de brochure Alternatieve vormen van financiering, het rapport *Beleggen in grond voor Multifunctionele Plattelands-ondernemingen en de Fiscus* en andere publicaties van de Taskforce Multifunctionele Landbouw op www.multifunctionelelandbouw.nl > Onderzoeken en publicaties > Overig > Alternatieve vormen van financiering.

Van boer naar buurtsuper: een kwestie van doen

PRAKTIJK De verbondenheid met de streek, het aanbod van seizoensgroenten en een grotere smaakbeleving. Consumenten zien een duidelijke meerwaarde in streekproducten. Toch domineren overzeese voedingsmiddelen in de supermarktschappen. Vanwege het centrale inkoopbeleid van grote retailers of de prijs. Willem&Drees doorbreekt dat patroon.

Al werkende in de levensmiddelenbranche bij Unilever kwamen bij Willem Treep en Drees Peter van den Bosch een aantal vragen op. Zit de voedselketen logisch in elkaar? Waarom komen we gemakkelijk traceerbaar fruit niet tegen in winkels in de buurt? Vanuit hun eigen verbazing en een stukje idealisme ontstond Willem&Drees, een bedrijf dat eten uit de buurt naar winkels in de buurt brengt. Van den Bosch: 'Tussen onze voornamelijk biologische aardappelen, groenten en fruit zijn veel seizoensgroenten en vergeten groenten, zoals tuinbonen en paarse koolrabi. Het gaat ons erom dat consumenten weten waar hun eten vandaan komt en meer met de seizoenen mee-eten. Daarom zoeken we naar bijzondere rassen met een herkenbaar verhaal.'

Ontzorgen met een bestelbus

Echter, de concurrentie in supermarktland is moordend. Grote retailers kopen centraal in en concurreren op prijs. De uitdaging is om de appel uit de regio in hún schap te krijgen. 'De pragmatische factor is ontzettend belangrijk. Bij de start van ons bedrijf inventariseerden we het productaanbod van

boeren en telers in Amersfoort. Daarna presenteerden we ons bij omliggende supermarkten. Onze boodschap: tijdens een proefperiode van acht weken leveren wij de grotendeels biologische producten uit de buurt, waarvoor consumenten speciaal naar de winkel komen. Wij vullen uw vak bij en zorgen voor de marketing. In eerste instantie lag de nadruk op ontzorgen. Zo startten we in 2009 bij tien winkels, die ons na de proefperiode graag zagen terugkomen, enkel met een bestelbusje, houten schapkisten en afspraken met lokale telers en supermarkten. Inmiddels vertellen telers ons dat ze door consumenten op straat worden aangesproken op hun appel. Alles draait om de verbondenheid met de streek.'

Kwestie van doen

Twee jaar later is Willem&Drees actief in vijf regio's: Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Arnhem/Nijmegen en Zwolle/Deventer. En levert aan filialen van Jumbo, Super de Boer, Spar, Coop en Plus en een aantal groenteboeren, natuurwinkels en cateringbedrijven. 'De dagverse producten zijn herkenbaar en supermarktklaar. Dat vraagt om een andere

bedrijfsvoering bij de teler. Terwijl de logistiek de grootste uitdaging is, hebben we deze niet ingenieus uitgedacht. Naast een aantal basisprocessen is het gewoon een kwestie van doen. Onze eigen chauffeurs richten de schappen in en zorgen voor de productcommunicatie. Door die verbondenheid met de supermarkt slaat het concept veel beter aan.'

Lokale voedselvoorziening

Volgens Van den Bosch biedt een simpelere en kortere voedselketen veel voordelen. 'Uit onderzoek met de Taskforce Multifunctionele Landbouw blijkt dat aardbeien uit de regio 15 procent beter verkopen dan niet-regionale aardbeien. We zijn van toegevoegde waarde voor de teler, die toegang heeft tot de lokale markt en een betere prijs krijgt. En voor de supermarkt, die een hogere verkoop heeft. Het mooie is dat de directe levering aan supermarkten ook bijdraagt aan de verdere verduurzaming bij boeren en telers. Daarnaast professionaliseren zij zich in termen van kwaliteit, betrouwbaarheid en onderscheidend vermogen. Voor onze voedselvoorziening moeten we als land minder afhankelijk worden van grote, wereldwijde stromen. Aan het ministerie de taak om te werken aan vormen om de lokale voedselvoorziening en -vraag op peil te houden.'

www.willemendrees.nl

Ontmoeten, ontzorgen en ontluiken op de boerderij

PRAKTIJK Terwijl Simone Krijgsman (17) eieren raapt, wiert mevrouw Roeleveld (62) onkruid in de tuin. Het zonlicht op de akkers, de vredige groene omgeving en het gefladder van de vlinders: Zorgboerderij 't Paradijs midden in de Gelderse Vallei in Barneveld doet haar naam eer aan. Hier kunnen mensen buiten zijn, elkaar ontmoeten, samenwerken, rust vinden en betekenisvol zijn. Voor zichzelf en voor de samenleving.

In 2005 gooien Ijsbrand en Caroline Snoeij het roer om. Met behulp van een sociaal investeerder veranderen zij het voormalig veebedrijf in een levendige, biologische zorgboerderij met onder meer een tuinderij, een nieuwe kippenstal (mede mogelijk gemaakt door subsidie van EL&I), een veehouderij, een boerderijwinkel en binnenkort een theeschenkerij en een landschapshuis. Kinderen met autisme, ouderen met dementie en mensen met een verstandelijke beperking, psychosociale problemen of een psychiatrische achtergrond krijgen hier een zinvolle dagbesteding. 'We bieden kinderen een gestructureerde plek in de samenleving en leren ouderen om hun plek in de samenleving zo lang mogelijk te behouden', vertelt Snoeij. 'Deelnemers, hulpboeren genoemd, ontmoeten elkaar tijdens de activiteiten, variërend van eieren rapen en inpakken tot tuinieren, groentepakketten klaarmaken en dieren verzorgen. Het mooie is dat natuurproducten mensen verbinden met mens, natuur, maatschappij en Schepper.'

Ontmoetingsmoment

Sinds ze weduwe is, heeft mevrouw Roeleveld last van depressies. 'Gelukkig motiveert 't Paradijs mij om de deur uit te gaan, contact te maken met anderen en weer te tuinieren', vertelt ze. Dat deed ze als kind al graag op de boerderij van haar vader. Rond het middaguur schuift ze aan tafel aan met tien andere deelnemers. De warme middagmaaltijd is vaste prik en weer een ontmoetingsmoment. Na de maaltijd wordt het dagprogramma hervat. Snoeij: 'Een aantal werkzaamheden bieden we als vaste structuur aan, met name belangrijk voor de kinderen. Iedereen heeft zijn taken en kent de planning. Daarnaast hebben de mensen voldoende vrijheid om te gaan en staan waar ze willen.'

Gespecialiseerde zorgkrachten

Met behulp van EL&I, de Taskforce Multifunctionele Landbouw en Federatie Landbouw en Zorg wordt gebruikgemaakt van een gecertificeerd landelijk kwaliteitssysteem. Hiermee kan de sector de kwaliteit van de zorg garanderen. Landbouw combineren met zorg vraagt immers om gespecialiseerde krachten. Naast medewerkers met een agrarische achtergrond heeft 't Paradijs (psychiatrisch) verpleegkundigen, maatschappelijk werkers, activiteitenbegeleiders, pedagogen, ergotherapeuten en zorgbegeleiders in dienst. Ook heeft de zorgboerderij zestig vrijwilligers. 'We zijn een agrarische

onderneming die kwaliteitsproducten lokaal afzet, op een manier waarop de samenleving ervan profiteert. Naast zorg- en landbouwactiviteiten doen we aan bos- en natuurbeheer. Zo verrichten we onderhoudswerkzaamheden aan houtwallen en heggen. En ruimen we voor het waterschap zwerfvuil op langs de Barneveldse Beek. In strikt formele zin heet het zorg, maar activiteiten in de natuur ervaren de mensen niet als zodanig. Dat is de kracht.'

Voordeel voor cliënten

Simone en mevrouw Roeleveld erkennen die meerwaarde, net als hun familieleden die vooruitgang zien. Ook het recente wetenschappelijk onderzoek door onder andere WUR en de Taskforce Multifunctionele Landbouw, *Effecten van zorglandbouw*, toont aan dat cliënten baat hebben bij meewerken op een zorgboerderij. Demente ouderen eten beter dan in reguliere instellingen en bij veel jongeren met gedragsproblemen neemt het probleemgedrag af en verbetert de zelfwaardering. De persoonlijke relatie met de boer, de zinvolle activiteiten, de groene omgeving en het aanbod van zorg in een niet-medische context dragen daaraan bij. 'De combinatie landbouw/zorg levert naar onze visie een kostenbesparing op voor de zorg. Daarom zien we het exacte rendement voor de samenleving graag zo snel mogelijk onderzocht', besluit Snoeij.

www.zorgboerderijparadijs.nl

Koeien en kinderen onder één dak

PRAKTIJK Dat een traditionele veehouderij maatschappelijke meerwaarde kan hebben, bewijst Willy Verweij, eigenaresse van kinderopvang De Boerderij en De Bergertjes. Wat begon in de keuken en een omgebouwde stal, groeide uit tot een professionele opvang voor kinderen tussen 0 en 13 jaar. 'Hier spelen de kinderen tussen koeien en schapen en leren zij van de natuur en het leven op een boerderij.'

'Na de geboorte van mijn zoon verruilde ik mijn stadswoning in Amsterdam voor de veehouderij in Weesp', begint Verweij. 'Het plattelandsleven bleek lastig te combineren met het moederschap en mijn baan als verpleegkundige. Ik besloot me te bezinnen op een nieuwe uitdaging. Dat werd het organiseren van kinderopvang op onze veehouderij. De activiteiten die we bieden sluiten aan op de individuele (zorg)vraag. Wij spreken onze kinderen aan op hun eigen talenten en ontwikkelmogelijkheden. Door opvang te bieden in een omgeving waar kinderen op een vanzelfsprekende wijze in contact komen met de natuur en dieren, kunnen we een belangrijke bijdrage leveren aan hun geestelijke en lichamelijke groei.'

Twee werelden verenigd

Om een operationele veehouderij uit te breiden met een kinderopvang, zijn duidelijke afspraken nodig. Verweij legt uit: 'De boer moet altijd zijn werk kunnen doen. Als de koeien in de wei staan en er rijden trek-

kers op en neer, dan lopen we niet met onze kinderen in het land. Overigens was het in de jaren negentig helemaal niet gebruikelijk om kinderen op te vangen op het platteland.' Desondanks is De Boerderij en De Bergertjes een groot succes geworden en slaagde Verweij erin om nog twee opvanglocaties in Nigtevecht en Nederhorst den Berg te openen. Inmiddels biedt ze professionele opvang aan 250 kinderen en heeft ze ongeveer 50 medewerkers in dienst.

Multifunctioneel zorglandgoed Muiden

Op dit moment is Verweij in onderhandeling over een vierde opvanglocatie in Muiden. 'Hier willen we een multifunctioneel zorglandgoed ontwikkelen. Een park met volop mogelijkheden op het gebied van zorg, kinderopvang en educatierecreatie, zoals overnachtingen in hooiberghutten of tipi's. Ook mensen met een licht verstandelijke handicap kunnen op onze zorgboerderij aan de slag. In een boerenlandwinkel willen we bijvoorbeeld kaas verkopen die

door autistische jongeren is gemaakt in onze eigen kaasmakerij. Verder liggen er plannen voor een wandelpad langs de Vecht, een kinderboerderij en een theehuis. De basisgedachte is dat we het gebied toegankelijk willen maken voor iedereen die in een natuurlijke omgeving wil werken en recreëren.'

Plannen stagneren

Het bedrijfsplan is geschreven, gemeente en provincie zijn enthousiast. Hoewel er in de regio behoefte aan opvang is en het plan past binnen de wet- en regelgeving, stagneert de voortgang. Verweij: 'De grond, de boerderij en de stallen zijn getaxeerd en de financiering voor de aankoop van het gebied is rond. Hoewel de provincie de gronden heeft bestemd voor zorglandbouw, blijft het al ruim een halfjaar stil. Bureau Beheer Landbouwgronden, onderdeel van EL&I, heeft de verkoop van de gronden tijdelijk stilgelegd en de provincie doet nu onderzoek naar de voorwaarden waartegen de gronden voortaan verkocht kunnen worden. Maar wij willen verder met onze ambitie om natuur en mensen dicht bij elkaar te brengen. Ik hoop dat we hiermee binnen afzienbare tijd verder kunnen.'

www.kinderopvangdeboerderij.nl

STEEN IN DE VIJVER

Nieuwe vergezichten

De pioniersfase is de eerste fase waarin een bedrijf zich bevindt, leerde ik bij economie. Nooit kon ik toen vermoeden dat ik ooit zelf zou pionieren. Ik trouwde een koeienboer en al snel begonnen wij met onze verblijfs- en vergaderlocatie. Anderen startten met zorg, kinderopvang, plattelandseducatie of het vermarkten van streekproducten. Steeds duidelijker werd dat de multifunctionele landbouw wel eens uit zou kunnen groeien tot een sector die ertoe doet. Een sector die meer is dan een 'leuk boodschappentje voor de vrouw'. De Taskforce Multifunctionele Landbouw werd in het leven geroepen, ging voortvarend aan de slag en kan straks tevreden afscheid nemen. Deze ontwikkelingspartner heeft nadrukkelijk bijgedragen aan groei en professionalisering van de sector.

Meer dan een leuk boodschappentje

Toch maak ik me zorgen. Nu de sector succesvol door de pioniersfase is geloodst, moeten we niet denken dat we rustig kunnen aanleggen. Want wie zorgt er straks voor de lijntjes tussen beleidsmakers en boeren? LTO wil de multifunctionele landbouw er best bij doen, maar gaat ze er ook echt voor? Ik zie hier een belangrijke taak voor EL&I: de realisatie van een denktank voor de multifunctionele landbouw, waarin ondernemers, beleidswerkers en kenniswerkers twee keer per jaar de stand van zaken doornemen. Waar liggen de uitdagingen? Wat zijn de obstakels? Waar houdt het beleid de verdere ontwikkeling van de sector tegen? Wij als ondernemers komen wel met input uit de praktijk. Aan EL&I om te zorgen voor aanpassingen in beleid en regelgeving. EL&I moet nu dus niet rustig achterover leunen, maar zorgen dat die denktank er komt. Immers, er lonken altijd nieuwe vergezichten.

Clara van Ravenhorst
De Boerenstee, Woudenberg

> Kijken over de grens

De internationale gezichten van multifunctionele landbouw

Het gras is altijd groener aan de overkant. Of toch niet? In deze rubriek kijken we wat in het buitenland gebeurt aan kennis en innovatie. Deze keer: internationale kennisuitwisseling over multifunctionele landbouw. Han Wiskerke, hoogleraar Rurale Sociologie bij Wageningen UR, geeft zijn kijk op de internationale ontwikkelingen en de rol van Nederland.

Wereldwijd ontplooiën zich interessante initiatieven voor multifunctionele landbouw. Zo kent Brazilië een duidelijk tweesporenbeleid. Enerzijds gericht op grootschalige landbouw, anderzijds op plattelandsontwikkeling en het bestrijden van honger en armoede. Zo verplicht Brazilië schoolcaterers om minimaal 35 procent van hun inkopen bij boeren in de omgeving te doen.

Regiobranding

'In China is er een enorm spanningsveld tussen grond voor stedelijke ontwikkeling en grond voor voedselproductie', vertelt Wiskerke. 'Daarom zijn er plannen voor het ontwikkelen van multifunctionele agroproductieparken in combinatie met recreatie en wonen, en het verbouwen van voedsel op flats.' Landen als Engeland en Amerika richten zich op educatieve programma's voor kinderen, zoals leren koken en het gebruik van lokale producten in schoolmaaltijden. In Nederland bezoeken leerlingen boerderijen om meer te leren over het voedselproductieproces. Op het gebied van recreatie- en natuurbeheer doet Italië veel aan regiobranding met toeristische arrangementen als wijnroutes. En in Duitsland financieren boeren het landschapsonderhoud met de verkoop van streekmelk.

Producent van het buitenland

Kan Afrika meevaren op deze buitenlandse initiatieven? 'In Afrika spelen totaal andere problemen. Door de leegloop van het platteland wordt het produceren van voldoende voedsel zorgelijk. Afrika moet oppassen niet steeds meer de producent van het buitenland te worden. De Chinezen kopen goedkope Afrikaanse gronden voor de eigen

voedselproductie. De internationale kennis en ervaring is niet een-op-een over te nemen. Het Europese en Noord-Amerikaanse pleidooi voor een vrijmarkteconomie en efficiënte, grootschalige en gespecialiseerde voedselproductie gaat daar niet werken. In Afrika draait het om het ontwikkelen van nieuwe economische activiteiten op het platteland en het vinden van nieuwe markten en mogelijkheden binnen de traditionele kleinschalige boerenproductie.'

Anoniem en zonder smoel

'In Nederland maakt voedsel als brandstof voor het lichaam langzaam plaats voor een bloeiende eetcultuur', constateert Wiskerke. 'We willen af van anonieme producten zonder verhaal. Boeren zouden daarom meer gefocust moeten zijn op hun eigen stad en omgeving, net als in de mediterrane landen. Uniek in Nederland is onze coöperatieve aanpak en de professionalisering van de zorglandbouw. Mensen met beperkingen zijn zelf in staat zorg in te kopen, maar deze ontwikkeling stagneert doordat het kabinet het persoonsgebonden budget een halt toeroept.' Over het gevoerde beleid door EL&I kan Wiskerke kort zijn. 'Dat moet anders. Het beleid is sterk gericht op industriële landbouw. Op steeds groter, sneller en meer. Voor één kilocalorie voedselenergie heb je tien kilocalorieën olie nodig. Dat gaat een keer fout. We moeten terug naar lokale voedselsystemen en af van de hightech gedachte als enige koers. Want is voedsel handelswaar van multinationals of een basisrecht van elke burger?'

www.agricultureinurbanizingsociety.com

Kien Kort

Agro & Food en Tuinbouw in MKB Innovatie Top 100

26 mei presenteerden innovatiecentrum Syntens, Octrooiencentrum Nederland, Mercedes-Benz en NRC Handelsblad voor de zesde keer de MKB Innovatie Top 100. Maar liefst tien bedrijven vanuit de topsectoren Agro & Food en Tuinbouw staan in de lijst van 2011. Dacom eindigde zelfs op een eerste plaats. Deze irrigatiemanagementspecialist uit Emmen ontwikkelde het TerraSen-systeem, waarmee telers het optimale tijdstip van beregenen kunnen bepalen. Zo kunnen gewassen groeien onder de beste omstandigheden, zonder waterverspilling. Uit proeven is gebleken dat de hoeveelheden water en meststoffen voor het telen van aardbeien teruggebracht kunnen worden tot 48 procent, zonder negatieve effecten op opbrengst en kwaliteit. Kijk voor de complete ranglijst op www.syntens.nl/innovatietop100.

Agro & Food en Tuinbouw in mondiale innovatietop

Nederland scoort zeer goed op het gebied van innovatie in de topsectoren Agro & Food en Tuinbouw. Alleen de VS, Duitsland en Japan vragen in deze sectoren meer octrooien aan. Dit blijkt uit onderzoek van NL Octrooiencentrum naar de octrooioppositie van de negen topsectoren. Nederland is verantwoordelijk voor bijna 9 procent van alle octrooiaanvragen die wereldwijd worden ingediend op het gebied van voeding. We danken die uitstekende positie aan grote bedrijven als Unilever, DSM en Friesland-Campina. In de topsector Tuinbouw is het aandeel van Nederland meer dan 6 procent en zijn het vooral MKB'ers die verantwoordelijk zijn voor een aanzienlijk deel van de technologische innovatie.

40 miljoen euro voor duurzame en innovatieve landbouw

Staatssecretaris Henk Bleker trekt in zowel 2012 als 2013 bijna 40 miljoen euro uit voor onder andere duurzame stallen, precisie-landbouw en risicofondsen voor dier- en plantenziekten. Daarmee zet hij een belangrijke stap richting de veranderingen die Nederland nastreeft in het Europees land-

bouwbeleid: doelgerichte beloning van boeren die werk maken van concurrentiekracht, duurzaamheid en innovatie. Bleker: 'Als je boeren direct beloont voor extra inspanningen op het gebied van diergezondheid, biodiversiteit of landschapsbeheer, investeer je in de toekomst. Nu investeren in duurzaamheid en innovatie is de beste manier om onze landbouwsector te versterken. Dat is ook de reden dat het Nederlandse kabinet binnen een sobere EU-begroting streeft naar een nominaal stabiel landbouwbudget.' De 40 miljoen euro komt uit het bestaande budget voor het Europees landbouwbeleid, maar wordt doelgericht ingezet dan voorheen.

Kennisbasisdag 2011

WUR organiseerde op 14 juni zijn jaarlijkse Kennisbasisdag en presenteerde zijn kennisbasisonderzoek aan 'Den Haag' en het bedrijfsleven. Dit jaar stond in het teken van de topsectoren Agro & Food, Tuinbouw, Logistiek, Chemie en Water. Een belangrijk aandachtspunt was valorisatie: hoe zorg je ervoor dat kennis werkt. Janny Gooijer (EL&I) ging in op veranderingen in het kennisbasisonderzoek, Martin Kropff (WUR) roemde de Wageningse aanpak van intensieve samenwerking met bedrijfsleven en overheid. Hierna presenteerde WUR aansprekende onderzoeksvoorbeelden uit de afgelopen vijf jaar, waaronder Teelt de

grond uit (innovatieve teeltmethoden) en Quest (energiezuinige koelcontainers). Guido Landheer (EL&I) lichtte het bedrijfslevenbeleid toe en benadrukte het belang van investering door het bedrijfsleven in R&D. Tijdens de Kennisbasisdag is ook de vernieuwde website van KennisOnline gepresenteerd. Op www.kennisonline.wur.nl staat al geruime tijd het onderzoek dat WUR uitvoert voor EL&I. Vanaf juni is de site uitgebreid met een projectnieuwsoverzicht en de rubriek Uitgelicht, waar actuele onderwerpen extra aandacht krijgen. www.kennisonline.wur.nl.

Advies Agro & Food sluit aan bij ambities groen onderwijs

Versterking van de aansluiting onderwijs-bedrijfsleven door meer groen-grijze combinatieopleidingen te ontwikkelen. Verbreding en verduurzaming van het groene domein door samenwerking en clustering. En de werving van leerlingen en medewerkers met behulp van een imago-campagne. Dat zijn samengevat de adviezen in het rapport *Topsector Agro & Food – de Nederlandse groeidiamant*, dat EL&I 17 juni publiceerde. De AOC Raad is blij met het rapport. De adviezen sluiten aan bij de strategische agenda van de raad en de ambities van de AOC's. De sector Agro & Food en het groene onderwijs gaan hiermee samen voorop in de vergroening.

Colofon

Kien is een uitgave van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. In elk nummer staat een thema centraal. Kien verschijnt zes keer per jaar elektronisch en in een oplage van 4.000 exemplaren en is bestemd voor het bedrijfsleven, kennis- en onderwijsinstellingen, maatschappelijke organisaties, andere departementen, overheden en leden van de Tweede Kamer. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie. Wilt u de elektronische versie ontvangen? Ga dan naar <https://abonneren.rijksoverheid.nl> >> Nieuwsbrieven >> Kien agro & groen.

Hoofredactie

Sander van Opstal
Corrie van Zundert
Aad van Winden

Tekst, redactie en realisatie

Bureau Karin de Lange BV

Vormgeving

Corps Ontwerpers

Druk

Drukkerij Habo da Costa

Redactieadres

Ministerie van Economische
Zaken, Landbouw en
Innovatie
Directie Kennis en Innovatie
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
RedactieKIEN@minlnv.nl

Aan-, afmeldingen en adreswijzigingen

b.vink-vink@minlnv.nl